

НА УКРАЇНСЬКОМУ «ІСТОРИЧНОМУ ФРОНТІ» 1934 року: ЖУРНАЛ «ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК»

Журнал «Історик-більшовик», єдине число якого побачило світ у 1934 р., є одним із найзагадковіших серед періодичних українських історичних видань радянської доби. Його дуже важко знайти в бібліотеках, хоча його наклад складав кілька тисяч примірників. На нього практично не посилаються дослідники: якщо скласти до купи всі згадки про журнал, то ледве чи набереться одна сторінка тексту.

Між тим цей історичний журнал вартий уваги вже фактом свого виходу у 1934 році, адже в УСРР того післяголодоморного року до читача дійшли лише дві книжки історичної періодики, однією з яких якраз і був «Історик-більшовик». Унікальним робить його ще й те, що оскільки після першого числа з поки що нез'ясованих причин друк журналу було припинено, то хронологічно він став останнім передвоєнним спеціалізованим періодичним виданням історичного профілю в радянській Україні. Більше того, з 1934 р. і до появи «Українського історичного журналу» в 1957 р. історичних журналів в УРСР не було¹.

Крім цих суто об'єктивних даних журнал привертає увагу своїм наповненням. Статті, опубліковані у ньому, практично невідомі навіть вузькофаховим дослідникам, а одиничні згадки про ці публікації відрізняються не так докладним аналізом, як емоційним забарвленням, що ґрунтується на вже традиційному відверто зневажливому ставленні до праць, опублікованих в підрадянській Україні у 1930-х роках. Переконана, що такий підхід є однобоким та наразі застарілим; наші уявлення про сучасний стан української історіографії без вивчення доробку істориків не лише 1920-х, а й 1930-х років (саме вивчення, а не чергового наклеювання ярликів), не можуть бути повними та багатомірними. Отже, сукупність цих чинників дає підстави розглянути цей журнал докладно.

На «українському напрямі» відкритого в СРСР «історичного фронту» у 1930-х роках відбулось декілька рішучих наступів під сталінським гаслом «За більшовицьку партійність в історичній науці!». Один з таких наступів був проведений у 1934 р., коли на тлі консолідації істориків на «марксо-ленінській методологічній основі» і боротьби з «українськими націоналістичними та націонал-опортуністичними елементами»² відбулась загальна перебудова структури історичних установ та проведена реформа історичної освіти.

Значної структурної реорганізації та кадрових втрат внаслідок численних чисток зазнала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У лютому 1934 р. замість ліквідованих у попередньому році останніх історичних установ, що свого часу

були створені академіками М. Грушевським і Д. Багалієм, в її складі був організований Історико-археографічний інститут (ІАІ). Він та утворений кілька років перед тим Інститут історії матеріальної культури (ІМК) фактично репрезентували всі історичні студії у ВУАН. Примітно, що кожний з цих інститутів мав випускати свій щоквартальний (!) друкований орган. Проте у 1934 р. світ побачив лише єдиний номер «Записок Історико-археографічного інституту» та два числа «Наукових записок Інституту історії матеріальної культури». У листопаді 1934 р., вірогідно, через наявність в Україні іншого інституту історичного профілю — вже у складі Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) — ІАІ був ліквідований, і про вихід другого номеру, який був майже готовим, вже не йшлося. Зазначимо також, що хоча співробітникам ІМК вдалося у 1934 р. підготувати дві книжки «Наукових записок ІМК», нині вони є бібліографічними раритетами. За припущенням С. Білоконя, вже у 1960-х рр. їх не було навіть у спецфонді ЦНБ АН УРСР³.

1934-го року відбулись структурні та організаційні зміни не лише у ВУАН, а й у ВУАМЛІН, що була створена як марксистська альтернатива Академії наук. Наприкінці 1933 — на початку 1934 рр. (як перед тим влітку 1933 р. у ВУАН) було змінено керівництво Асоціації та проведена масштабна «зачистка» її інститутів. В результаті було звільнено наукових робітників, визнаних «троцькістами», «націоналістами, їх помічниками та примиренцями до них», а також тих, хто «виявляв гнилий лібералізм і втратив більшовицьку пильність, гальмував розгортання боротьби з українським націоналізмом»⁴. Одночасно зазнали реорганізації періодичні видання ВУАМЛІН. Замість журналів «Прапор марксизма» та «Економіст-марксист» почав виходити загальнотеоретичний журнал «Під марксо-ленінським прапором».

Тоді ж «реформований» Інститут історії ВУАМЛІН започаткував власний журнал «Історик-більшовик». На відміну від доволі спокійних наукоподібних назв історичних журналів ВУАН («Записки» та «Наукові записки»), назва друкованого органу Інституту історії ВУАМЛІН була підкреслено ідеологічною та відкрито заявляла про його спрямованість. Крім того, вона містила пряму та легко прочитувану алузію на авторитетний в ті часи московський часопис «Історик-марксист», який був органом Товариства істориків-марксистів та Інституту історії Комуністичної академії. ВУАМЛІН, по суті, в Україні претендувала на роль Комакадемії, і її керівництву важливо було наголосити на цьому. В даному випадку конструкція словосполучення у назві була збережена, але, щоб уникнути плутанини із московським часописом, слово «марксист» було замінено на партійне означення «більшовик». Припускаємо, що ідея назви була запозичена з того ж таки журналу «Історик-марксист», у першому числі якого за 1934 р. була надрукована стаття А. Ломакіна «Про ленінський етап в історичній науці та завдання *більшовицьких істориків*», а другий номер відкривала редакційна «Історичну науку — на рівень великих задач (Підсумки XVII з'їзду ВКП(б) та завдання *більшовицьких істориків*)»⁵ (виділено мною. — О.Ю.).

Взагалі питання про створення окремого історичного журналу — на протитивагу низці періодичних історичних видань ВУАН, передусім «Україні», —

піднімалось ще у березні 1929 р. на засіданні президії тоді ще Українського інституту марксизму-ленінізму⁶. Однак далі планів справа не пішла, і до ідеї повернулись тільки на початку 1934 р. Перше число «Історика-більшовика» після довгої кількомісячної підготовчої роботи (керівництво ВУАМЛІН роздратовано розцінило це як зволікання⁷) було здано до складання лише 13 червня 1934 р. Втім, дуже швидко, вже 27 червня, після дозволу цензури («Уповноважений Головліту № 1569») номер було підписано до друку. Журнал мав обсяг у 10 друкованих аркушів і великий наклад у 2.600 примірників (для порівняння — «Записки Історико-Археографічного інституту» друкувались у кількості 1.000 примірників). Передбачалось, що журнал виходитиме 4 рази на рік, про що повідомляло оголошення про відкриття підписки. Ціна окремого номера складала 3 рублі.

Очевидно, лише після виходу україномовної версії журналу виникла ідея випускати і його російськомовну версію (як перед тим практикувалось із журналом «Летопись революции» — «Літопис революції», останні номери якого вийшли у 1933 р.). Про це опосередковано свідчить відсутність інформації про видання «Історика-більшовика» російською мовою у видавничому анонсі, вміщеному у червні 1934 р. на останньому розвороті україномовної версії журналу. Зрештою, переклад був виконаний достатньо оперативно: вже 29 липня 1934 р. отриманий дозвіл цензури, 1 серпня перше число «Історика-большевика» здано до складання, а 2 вересня підписано до друку. Наклад російськомовного часопису складав 1.500 примірників⁸. У видавничому анонсі йшлося вже про «продовження передплати» на два окремі видання (українською та російською мовами), умови передплати залишались тими самими. До тематичного плану Партвидаву ЦК КП(б)У на травень–грудень 1934 р. видання журналу «Історик-більшовик» було внесено, проте ані обсяг, ані наклад, ані кількість номерів, ані терміни виходу з друку не були зазначені⁹.

Неважко підрахувати, що всього двома мовами було надруковано 4.100 примірників. На даний час відомо лише про кілька примірників, що знаходяться на збереженні у бібліотеках. Так, лише 3 примірники журналу знаходяться у книгосховищах Києва: один примірник — російською мовою — зберігався в науковій бібліотеці Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (на жаль, у жовтні 2012 р. його віднайти не вдалося), а два інші — українською мовою — у фондах Державної наукової архівної бібліотеки та Наукової бібліотеки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. У фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського журнал не зберігся. Натомість повний комплект (українська та російська версії) знаходиться у Харківській обласній державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка¹⁰. Примірники російськомовної версії журналу зберігаються також у Москві у Російській державній бібліотеці та Державній публічній історичній бібліотеці Росії (в останній є ще й україномовний примірник).

Все це, а також практично повна відсутність посилань на журнал дає підстави припустити, що його наклад (імовірно, через склад репресованої невдовзі в повному складі редколегії та імена кількох репресованих авторів) був

знищений. Втім, питання про те, коли це сталося і, відповідно, згідно якого рішення, залишається відкритим. У трьох київських примірниках журналу прізвища репресованих істориків не зафарбовані, хоча це за радянських часів була звична практика.

Архіву журналу також віднайти досі не вдалося: у фонді ВУАМЛІН (ф. 1249), що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, матеріалів, що стосуються діяльності Інституту історії ВУАМЛІН, надзвичайно мало, архіву журналу серед них немає.

Окремих енциклопедичних гасел про журнал «Історик-більшовик» не існує. Про вихід єдиного номеру часопису знаходимо лише згадку в статтях про ВУАМЛІН, що були вміщені в «Радянській енциклопедії історії України» (автор — В. Сарбей¹¹) та у 2-му виданні «Української радянської енциклопедії» (автор — Н. Комаренко¹²). У сучасній «Енциклопедії історії України» в статті про ВУАМЛІН (автор — Л. Якубова), на жаль, не зазначено, що світ побачив лише перший (він же — останній) номер «Історика-більшовика», натомість вказано, що «від червня 1934 р. Інститут історії [ВУАМЛІН] розпочав видання спеціалізованого журналу «Історик-більшовик», який друкував історичні дослідження, що базувалися на марксистсько-ленінських методологічних засадах»¹³ (виділено мною. — *О.Ю.*). Така неточність у формулюванні дає підставу для імовірного судження, що були ще інші числа часопису.

Єдиною роботою, де журналу «Історик-більшовик» присвячено цілий абзац (17 рядочків), є надрукована у 1973 р. монографія Н. Комаренко «Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)». Дослідниця тоді наголосила на кількох моментах. По-перше, вона зазначила, що журнал — як орган Інституту історії ВУАМЛІН — став подією в житті цієї установи. З-поміж його формальних характеристик вона відзначила обсяг (10 друкованих аркушів) та наклад (2.600 примірників), отже, російськомовного видання «Історика-більшовика» Н. Комаренко не бачила. Історіограф також дала загальну характеристику структури журналу (виступи, наукові статті, рецензії). Не вказуючи прізвищ членів редколегії журналу, Н. Комаренко назвала кількох авторів (П. Постишева, М. Попова, Г. Панкратову, Є. Шабліовського), інші дописувачі були заховані під узагальненням «співробітники інституту».

По-друге, фактично цитуючи вміщену в журналі редакційну статтю, вона звернула увагу, що основним завданням видання була «марксистсько-ленінська розробка і висвітлення громадянської історії і непримиренна боротьба за чистоту історичної науки». Позитивом журналу історик визнала постановку питання та обговорення чергових завдань, пов'язаних із викладанням історії, проте загальна оцінка часопису була невисокою та обтічною: мовляв, «глибоких наукових статей цей єдиний номер не опублікував», а рецензії «не були достатньо обґрунтованими»¹⁴.

Через 25 років О. Удод у своїй роботі, присвяченій життєпису історика К. Гуслистого, дослівно повторив цю оцінку журналу¹⁵. Натомість історик А. Наберухін, коротко оповідаючи у біографічному нарисі про партійного діяча та історика М. Кіллєрова, а також про його роботу на посаді відповідального

редактора часопису, згадав про «ідеологічно витримані» статті та «погромні рецензії» «Історика-більшовика»¹⁶.

Певні відомості про вміщені у журналі статті знаходимо у бібліографічних покажчиках. Хоча повний бібліографічний опис журналу було вміщено ще у 1934 р. до «Літопису українського друку», «Карткового репертуару» та інших покажчиків Української книжкової палати, наразі інформацію про окремі публікації у журналі можна знайти тільки у виданих вже у пострадянській Україні тематичних бібліографічних довідниках (загалом неанотованих)¹⁷, а також у кількох біобібліографічних статтях¹⁸. Чи не єдиною статтею з «Історика-більшовика», на яку посилались і за радянських часів, і аналізували вже в незалежній Україні, є робота літературознавця Є. Шабліовського¹⁹.

Що ж являв собою «Історик-більшовик»?

Редколегія журналу як органу Інституту історії ВУАМЛІНу складалась із чотирьох осіб, які працювали в інституті. Відповідальним редактором був призначений випускник московського Інституту червоної професури (ІЧП), старший науковий співробітник Інституту (з грудня 1933 р.²⁰), а водночас — член ЦК та Оргбюро КП(б)У, завідувач відділу культури та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У Михайло Кіллерог. Заступником відповідального редактора став інший випускник ІЧП, старший науковий співробітник Інституту історії ВУАМЛІН (з серпня 1933 р.) Костянтин Гребенкін, відповідальним секретарем — також «червоний професор», співробітник Інституту з 1934 р. Микола Трегубенко, членом редколегії — колишній аспірант Інституту історії Комакадемії, старший науковий співробітник Інституту історії ВУАМЛІН (з 1931 р.) Тимофій Скубицький.

Всі ці особи були перевірені комуністами, прийшли в Інститут для його «укріплення», тож призначення їх до редколегії було логічним. Не менш логічним виглядає й розміщення у першому номері журналу статті Т. Скубицького, стенограми доповіді М. Кіллерога та рецензії К. Гребенкіна — редколегія мала давати взірець для наслідування.

Такий склад редколегії певним чином визначав і аудиторію журналу. Адже, як підкреслювалось у видавничому анонсі, «Історик-більшовик» був розрахований на широке коло читачів, причому першими в тому переліку стояли «пропагандисти та партактив», а потім вже — наукові працівники, викладачі, аспіранти та студенти. Попри таку відверту заангажованість у «боротьбу за генеральну лінію партії», журнал все ж таки намагався зберегти бодай якусь наукоподібність. Зміст часопису був водночас типово-журнальним та типово-радянським: число складалось з редакційної передмови; промов українських партійних очільників; статей, що позиціонувались як наукові; стенограм доповідей щодо питань викладання історії та розділу, присвяченого критиці та бібліографії. Зважаючи на практично повну відсутність журналу в бібліотеках, доречно стисло оглянути надруковані матеріали.

Перший номер відкривався *редакційною передмовою «До наших читачів»*. На чому акцентувала редакція? Передусім на актуальності видання, що була пов'язана не так із самим фактом появи друкованого періодичного органу

історичної установи, як з часом його появи у «період побудови безкласового соціалістичного суспільства» та останніми партійними та урядовими постановами (тут ключове слово — «останні»). Це визначало тактичні завдання журналу, що полягали у проведенні «рішучої боротьби» за їх виконання. Загалом же у передмові слово «боротьба» є чи не найуживанішим: «Історик-більшовик» ставив за мету боротися з найрізноманітнішими «фальсифікаціями історії», список яких займав великий абзац, боротися за «реалізацію постанов» про створення стабільних підручників та хрестоматій тощо. Передбачалось, що в журналі публікуватиметься огляд найважливішої історичної літератури, що виходила в УСРР і СРСР та за кордоном, а також подаватиметься хроніка про роботу істориків УСРР та СРСР (це залишилось лише у планах).

Щодо хронологічних та географічних меж вміщуваних матеріалів, то, беручи приклад з «Історика-марксиста», редакція декларувала своє бажання висвітлювати всю світову історію (від історії стародавнього світу до нової історії; від історії України та СРСР до історії колоніальних країн), що навряд чи було здійсненним як за відсутності в УСРР фахівців, так і у зв'язку із неосаяжністю тем. До речі, запропонована у редакційній передмові періодизація була класично-історичною, а не формаційною «п'ятичленкою» — це можна пояснити «чутливістю» редколегії до наведеної у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. періодизації та критики «абстрактних визначень суспільно-економічних формацій», що недвозначно пролунала в тій самій постанові.

Разом з тим незрозуміло, чому ця постанова, що неодноразово цитувалась у передмові, не була опублікована у журналі (до речі, як і в друкованому органі всієї ВУАМЛІН «Під марксо-ленінським прапором»). Водночас і в «Історик-більшовику», і в «Під марксо-ленінським прапором» надрукували *виступи* секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Харківського обкому КП(б)У *Павла Постишева* та члена політбюро ЦК КП(б)У, секретаря ЦК КП(б)У, директора ВУАМЛІН *Миколи Попова* на сесії ВУАМЛІН 5-го червня 1934 р.²¹ Пафос цих виступів полягав у констатації «перелому», що відбувся у роботі ВУАМЛІНу у 1934 р., сам же «перелом» полягав у розгромі націоналістичних елементів та примиренців у ВУАМЛІНі, що, начебто, маскувались марксистською фразеологією.

Розділ «Статті» був представлений роботами провідних тогочасних українських істориків М. Попова і Т. Скубицького та московського історика, тодішнього керівника кафедри історії СРСР Московського державного університету, дійсного члена Комакадемії, співробітниці Інституту історії Комакадемії Ганни Панкратової, а також нещодавно перед тим обраного членом-кореспондентом ВУАН літературознавця, директора Інституту ім. Тараса Шевченка Євгена Шабліовського.

Опублікована в журналі стаття *М. Попова «Жовтень на Україні»* являла собою підготовлений розділ для другого тому багатотомної «Истории гражданской войны», що готувався в Москві. В цій публікації, густо помережаній цитатами з документів, автор зберіг розподіл на параграфи, назви яких дають

чітке уявлення про виклад М. Поповим концепції історії Жовтневої революції в Україні: «*I. Необхідні попередні зауваження*» (власне обґрунтування важливості України для Росії як головної вугільно-металургійної бази російської промисловості, із залученням висловлювань Сталіна); «*II. Боротьба за більшість робітничого класу*» (автор висвітлював тут період від Лютневої до Жовтневої революції з точки зору діяльності більшовицьких організацій та їх боротьби із меншовиками); «*III. Більшовики і Центральна рада*» (коротко показано історію Української Центральної Ради (УЦР) та партій, які входили до її складу, до жовтня 1917 р., діяльність УЦР охарактеризовано як боягузливу та непослідовну, натомість лише партія більшовиків «відкрито та рішуче виступала за повне національне самовизначення України»); «*IV. Селянський рух*» (який з лютого до жовтня 1917 р. розвивався в Україні «так само, як і в інших частинах Росії», між тим потребував додаткової уваги через національні відмінності між пролетаріатом та селянством в Україні); «*V. Влада Центральної ради*» (висвітлено події, що відбувались в Києві, Харкові та деяких інших українських містах під час жовтневого «переможного виступу петроградських робітників», наголошено, що УЦР бажала використати падіння Тимчасового уряду «для створення української буржуазної державності»); «*VI. Центральна рада у боротьбі з радянською республікою*» (Третій універсал УЦР як маневр буржуазії для нейтралізації ленінського «Декрету про землю», що збігся з ним у часі, зростання симпатій до більшовиків в результаті їх активної діяльності, роззброєння більшовицьких частин київського гарнізону та загальний страйк київського пролетаріату як «початок нової смуги громадянської війни, що захопила тепер усю Україну і закінчилась поваленням Центральної ради»); «*VII. Утворення радянського уряду на Україні*» (з опорою на «Лист українцям фронту та тилу» Й. Сталіна автор викривав контрреволюційну політику УЦР та оповідав про київський та харківський етапи Всеукраїнського з'їзду рад). Завершувався начерк параграфом «*VIII. Повалення Центральної ради*» (йшлося про допомогу «російського радянського уряду» «молодому українському радянському уряду» в організації військової допомоги для боротьби з УЦР та викладався хід військових подій, достатньо емоційно оповідалось про київське січневе збройне повстання, нарис закінчувався висновком про завершення у лютому 1918 р. «тріумфальної ходи радянської влади на Україні»).

Як бачимо, незважаючи на намагання М. Попова подати виклад цієї тріумфальної ходи радянської влади і акцентувати на ролі більшовиків в їхній боротьбі з внутрішньою контрреволюцією, уникнути побудови нарративу навколо УЦР історично не вдалося, чотири із восьми параграфів (тобто половина) містила так або так згадку про УЦР та її діяльність.

На відміну від досить стилістично та фразеологічно поміркованого нарису М. Попова, стаття Т. Скубицького «*Проти фашистської теорії “самостійності” і “соборності” України*» виглядає класичною викривально-погромницькою роботою, де українські нерадянські діячі схарактеризовані винятково як «фашистські ідеологи української буржуазії», «класові вороги, фашисти, шпигуни». Ці та низка інших сталих та огидних нам зараз виразів, звичних для історіописання

в радянській Україні 1930-х рр., численні логічні та мовностилістичні повтори, звісно, відштовхують сучасних дослідників, що традиційно не беруть до уваги цю та подібні роботи та/або обмежуються виключно констатацією їх погромницького характеру. Між тим не буде перебільшенням визнати згадану журнальну статтю не лише найбільш цікавою в історіографічному плані, але й центральною у даному номері: адже за заяженими мовними штампами тут захований виклад схеми історичного процесу в Україні, що була запропонована українськими істориками-марксистами (в особі Т. Скубицького) після відомих постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р. та «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. Трохи згодом ця схема набула окреслених форм в укладеному проекті програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів, одним з авторів якої був і Т. Скубицький²².

В даній статті Т. Скубицький застосовував класичну схему викладу «свої — чужі», причому без усіляких напівтонів: з-під його пера «чужі» виходили винятково як ворожі ідеї/особи/установи/держави. Пошук ворогів (як зовнішніх, так і внутрішніх, як сучасних, так і колишніх), що був характерною ознакою тодішнього політичного та суспільного життя в СРСР, Т. Скубицьким було безапеляційно перенесено на висвітлення історичного процесу в Україні.

Основною тогочасною загрозою історичному бачились «плани міжнародних імперіалістів» «поділити СРСР», «відірвати від нього окремі частини, зокрема радянську Україну». Допомогти цим ворожим задумам, за твердженням Т. Скубицького, планувала українська буржуазія, що за своєю класовою природою була ворожою українському робітничому класу та селянству. Цей логічний ланцюжок завершувався обґрунтуванням тези про те, що ідеї «соборності» та «самостійності» української держави, які висували ідеологи і керівники оцієї української буржуазії (тобто історики та політичні і громадські українські діячі), є фальсифікацією історичного процесу, «націоналістичною легендою», адже «соборність» та «самостійність» в інтерпретації автора означали відрив України від СРСР.

Загалом же, за Т. Скубицьким, філософія історичного процесу в Україні в освітленні так званого «українського фашизму» зводилась до «основного, центрального і головного твердження: споконвічність, безперервність існування національної традиції українства, яке за типом і характером історичного розвитку належить до західноєвропейських народів; до того, що основним і головним стрижнем всього українського історичного процесу була і є не класова боротьба, а боротьба за національне визволення українського “народу”, об’єднання і консолідація його в буржуазно-куркульську націю, утворення української буржуазно-куркульської “соборної національної держави”»²³. Т. Скубицький твердив, що цю сформульовану ним «основну тезу» обґрунтовує ціла система різних «фашистських» теорій історичного, економічного, соціального та національного розвитку України. Далі дозволю собі процитувати, використовуючи розбивку на абзаци (в оригіналі речення безперервне) та виділення

курсивом, щоб унаочнити основні уявлення марксиста Т. Скубицького про абсолютно неприйнятні для більшовицького українського історика положення цих теорій:

«приналежність українського народу за антропологічними і етнографічними ознаками до західноєвропейських народів, нібито цілковито відмінних, окремішніх від великоруського;

приналежність українського народу за своїм типом народного господарства до західноєвропейського;

більша спорідненість всього історичного, економічного і культурного процесу України з західноєвропейським, ніж з російським;

“теорія” єдиного національного фронту, що обґрунтовується нібито відсталістю економічного і соціального розвитку України, а звідси незакінченість процесу формування української нації, відсутність у минулому і сучасному української буржуазії і українського пролетаріату, зведення української нації до селянської, мужицької нації з відсутністю в минулому і сучасному класової диференціації селянства, перетворення українського поміщицтва, буржуазії і куркульства в незначний прошарок національно-свідомої інтелігенції, буржуазно-націоналістична теорія пасивності, інертності, обивательської ролі мас в історичному процесі...;

висунення українського поміщицтва і буржуазії на гегемона і рушійну силу революційних селянських рухів на Україні в XVI–XIX ст.;

утворення теорії двокуркульства і висунення куркуля на гегемона в революційному русі XIX і XX ст.;

ідеалізація монархічного, буржуазно-ліберального і дрібнобуржуазного, опозиційного національного руху і його керівників, перетворення останніх у борців за “соборну велику Україну”»²⁴. Таким чином, недвозначно було заявлено, що «пропаганда українськими фашистами духовної єдності з культурою Заходу це є пропаганда інтервенції імперіалістів на Україну»²⁵.

І далі у Т. Скубицького логічно виходило, що «українська буржуазія пропагує контрреволюційні теорії, що нібито і пролетаріат Росії разом з російським поміщиком і буржуазією за царизму був колонізатором і експлуататором України, що пролетаріат Росії і України є “чужорідним тілом” для української нації, що на Україні нема українського пролетаріату....

За доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва до буржуазно-націоналістичного арсеналу українська буржуазія внесла нову зброю — теорію “окупаційності” радянської влади і комуністичної партії на Україні...»²⁶.

За даними пасажами легко прочитуються прямолінійне розуміння партійного та класового підходів і теорія про всесвітню пролетарську революцію, а також відгомін боротьби з «хвильовизмом» та «волобуєвщиною». Крім того, більшовицька концепція «Жовтневої революції на Україні» вимагала доведення її природного характеру, що без підкреслення єдності українського та російського пролетаріату і селянства (причому задовго до самої революції) було просто неможливо, і це чітко в даній роботі окреслено.

Намагаючись встановити «генетичний зв'язок між політикою київських феодалів-работорговців Х–ХІІ ст. і сучасною українською контрреволюцією»²⁷ (!), Т. Скубицький переносив партійне тлумачення сучасної йому політичної ситуації на всю історію України: саме тому він викривав київських та галицьких князів як жорстоких феодалів-работоргівців, що експлуатували і грабували селян Київської Русі, козацьку старшину на чолі із гетьманами — як запродавців та експлуататорів селян, а українську буржуазію ХІХ ст. — як угодовську та експлуататорську.

Виклад у статті був побудований хронологічно, а його структура була дуже простою (хоча на сучасний наш погляд абсолютно нелогічною): спочатку автор твердив, що «буржуазно-націоналістична фашистська історіографія» перетворює на борців за соборну Україну 1) київських і галицько-волинських князів, 2) українських поміщиків, як він називав козацьку старшину ХVІ–ХVІІІ ст., 3) поміщицьких і буржуазних націоналістичних політиків і ідеологів ХІХ–ХХ ст. Далі йшлося про те, що це — фальсифікація, адже князі, старшина та поміщики належали до експлуататорських класів, які нещадно гнобили селян, і тому — категорично заявляв автор — не могли бути борцями за соборність та самостійність України. Кожний подібний пасаж автор завершував варіацією на тему про те, що «як раніше, так і сьогодні прапор “самостійності” та “соборності” України є гаслом контрреволюції, прапором фашизму»²⁸.

Т. Скубицький послідовно таврує «фашистських істориків», що ними стали щойно репресовані колишні співробітники ВУАМЛІН М. Яворський, М. Свідзінський, С. Вітик, О. Бадан, А. Річицький, Ф. Мондок, вчені-емігранти Д. Донцов, Д. Олянчин, М. Шаповал²⁹ та ін. Однак найбільше у своїх викладах Т. Скубицький уваги приділив спростуванню тверджень, висунутих акад. М. Грушевським, і це звучало безапеляційно: «Буржуазно-націоналістичним фальшуванням історії є писання Грушевського»³⁰. Щобільше, на всього лише 24 друкованих сторінках у статті поряд із 15-ма посиланнями та цитатами з видань всіх інших «українських фашистів-фальсифікаторів», 31 (!) посилання зроблено на наукові праці як самого «старого ворога українських робітників та селян»³¹ М. Грушевського, так і на статті, опубліковані іншими вченими в журналі українознавства «Україна», що видав визначний український історик у 1924–1930 рр. Цькування вченого, який перебував у «почесному засланні у Москві», не припинялось.

Висновок у статті був по-партійному прямолінійним. Спираючись на цитату із резолюції сумновідомого листопадового 1933 р. пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У, Т. Скубицький визначав першочергові завдання «історичного фронту України»: заклик до розгрому націоналістичного ухилу, що розрісся до державної небезпеки, та до активної позитивної розробки питань соціалістичного будівництва.

Стаття Є. Шабліовського «Шевченко і Чернишевський» позначена була тією ж партійною лексикою, хоча й написана більш витонченою літературною мовою. Допасовуючи до характеристики Т. Шевченка різноманітні цитати із постанов та тез ЦК КП(б)У, Є. Шабліовський зробив спробу висвітлити сто-

сунки між Т. Шевченком та М. Чернишевським «по лінії ставлення їхнього до суспільно-політичних питань епохи, по лінії з'ясування спільних точок тих позицій, які заняли вони в один з напруженіших періодів класової боротьби, що припадає на кінець 50-х років XIX ст., в епоху падіння кріпацтва» (курсив автора. — О.Ю.)³².

Лейтмотивом даної статті була та сама теза про єдність українських та російських революційних сил, що повсякчас у різноманітних варіаціях повторювалась у попередніх дописах. Відстоюючи її, найперше автор «розвінчав» намагання «української націоналістичної зграї» довести цілковиту відірваність і ворожість Шевченка до російського революційно-демократичного руху 40–50-х років. На підставі численних цитат з Шевченка українською та російською мовами Є. Шабліовський доводив, що обрав цю тему не для проведення літературно-історичної паралелі, а для того, аби показати «цілий новий етап у житті і творчості Шевченка, ... що підніс його на значну височінь як художника-борця, визначивши йому почесне місце в революційному русі XIX ст.» (курсив автора. — О.Ю.)³³. Адже, підкреслював Є. Шабліовський, «ідейна близькість до ... Чернишевського й Добролюбова допомогла Шевченкові збагнути експлуаторську суть українського панства, викрити соціальну суть суспільних стосунків в сучасній йому поміщицько-царській країні»³⁴. Фактично це був початок формування легенди про перетворення Т. Шевченка під впливом М. Чернишевського з «буржуазно-демократичного селянського революціонера»³⁵ на революційного поета-демократа, що наприкінці 1930-х років під час святкування 125-річчя від дня народження Т. Шевченка набула чітко окреслених рис.

Допис Г. Панкратової про «Міжнародний конгрес історичних наук у Варшаві» завершував розділ. Це була не стаття в класичному її розумінні, а інформація як про сам конгрес, так і про участь делегації СРСР в його роботі (до складу делегації, крім самої Г. Панкратової, входили відомі московські та ленінградські історики, що посідали провідні посади в установах історичного профілю: В. Волгін, П. Горін, М. Державін, М. Лукін, П. Преображенський). Редколегії «Історика-більшовика» доцільніше було б розмістити цю роботу у проанонсованому у передмові розділі «Хроніка», проте, вірогідно, через відсутність рівноцінної за наповненням інформації про діяльність Інституту історії ВУАМЛІН було вирішено долучити її до «Статей».

На відміну від попередніх авторів журналу, Г. Панкратова писала поділовому і без звичних для українських дослідників погромницьких штампів. Вона коротко оповіла про історію міжнародних конгресів та склад делегацій на конгресі у Варшаві, не забувши при цьому наголосити, що в обстановці «назрівання нових рішучих революційних боїв, що мають привести пролетаріат всього світу до безпосередніх боїв за владу»³⁶, збільшується «велике політичне значення ролі історії», що розуміють і буржуазні історики, а, крім того, «буржуазія змушує історію служити своїй меті»³⁷.

Виступи радянських істориків Г. Панкратова оцінювала загалом позитивно, адже вони «намагались марксистську історичну науку протипоставити реакційно-попівському мотлохові буржуазної історичної науки»³⁸. «Нас було мало

дуже мало, — писала Г. Панкратова, — всього 6 осіб, з них тільки 4 члени партії. Цій маленькій групі було дуже важко обслужити всі секції і виступити активно в усіх питаннях. Тому ми з самого початку намагались поділити наші сили по важливіших секціях і доповідях»³⁹. Не можна, проте, не побачити, що розповідь Г. Панкратової про блискучі доповіді делегації від СРСР, що безперечно доводили переваги марксистської методології над буржуазною, була доволі декларативною. Разом з тим вона відзначала як «великий дефект» відсутність доповідей по українській тематиці⁴⁰.

Після вже згаданої партійно-радянської постанови «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. редакція «Історика-більшовика» не могла не виділити для обговорення цього важливого питання спеціального журнального розділу «Питання викладання історії». Тут були вміщені стенограма доповіді М. Кіллерога «Чергові завдання викладання історії» та реферат доповіді Г. Панкратової «Про викладання історії в СРСР і в капіталістичних країнах», що були виголошені на велелюдних нарадах наукових співробітників Інституту історії ВУАМЛІН, викладачів історії у школах та вишах м. Харкова і аспірантів історичного відділу ІЧП, які відбулись відповідно 13 квітня та 19 травня 1934 р., тобто до і після ухвалення названої постанови.

Зважаючи на зміст доповіді М. Кіллерога, можна припустити, що вона була доопрацьована автором відповідно до основних положень постанови від 16 травня 1934 р., проте сама постанова, зрозуміло, не згадувалась. Ця доповідь ґрунтувалась на даних, отриманих Культпропом ЦК КП(б)У під час обстеження викладацьких кадрів та самого викладання історії у десяти міських та сільських школах та Київському університеті, і картина вимальовувалась невтішна. Викладання у перші роки після революції курсу суспільствознавства замість курсу громадянської історії та нові методи викладання, зокрема лабораторно-бригадний метод, не змогли забезпечити навіть мінімуму історичних знань у учнів. Перехід у 1932 р. до викладання громадянської історії в школах за стабільними програмами та підручниками виявився також незадовільним як через низьку якість самих програм і підручників, так і через недостатню підготовку викладачів історії, які здебільшого не мали спеціальної історичної освіти та й взагалі були методично не підготовленими. Як у школі, так і у вишах замість систематичного вивчення конкретного історичного матеріалу учням та студентам пропонувались загальні схеми, що часто супроводжувались, як підкреслював М. Кіллерог, «прикрими політичними перекрученнями і вульгаризацією»⁴¹. Зокрема, наводив приклад доповідач, викладач Київського університету І. Слизький у курсі історії України, «говорячи про характер революції 1905 року, не поставив питання про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну... Література, що її рекомендувалося для проробки студентам, значною мірою складалася з робіт Грушевського, Слабченка, Яворського, Гермайзе»⁴².

Та найбільше занепокоєння М. Кіллерога викликав той факт, що молоде покоління не отримує того мінімуму знань громадянської історії, що «потрібний для кожної освіченої людини — будівника безкласового соціалістичного сус-

пільства»⁴³. Щобільше, «центральна подія світової історії — Жовтнева революція — взагалі не вивчається в курсі історії в семиріччі. Це неприпустиме явище призводить до того, що більшість учнів не розуміє й не уявляє різниці між Лютневою та Жовтневою революцією, не має уяви про роль пролетаріату і його партії в пролетарській революції та соціалістичному будівництві»⁴⁴.

На нараді М. Кіллерог озвучив схвалену ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У програму перебудови викладання історії, що звертала увагу на підготовку стабільних програм та підручників з історії (в тому числі з історії України) й підготовку і перепідготовку викладачів історії. Не остання роль у цьому процесі відводилась журналу «Історик-більшовик», майбутнім історичним кінофільмам, лекціям та консультаціям з історії.

У побудованій на класичному принципі протиставлення доповіді Г. Панкратової, виголошеній лише через кілька днів після постанови 16 травня 1934 р., можна виділити дві логічні частини. Перша — це близький до тексту переказ істориком змісту цієї постанови і висновок про те, що оскільки історична освіта в СРСР ґрунтується на наукових засадах революційного вчення Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна, то це «вносить досвід революційної боротьби минулого в практику соціалістичної боротьби пролетаріату на даному етапі соціалістичного руху і сприяє зміцненню бойового інтернаціонального союзу всіх трудящих в їх боротьбі проти експлуататорів»⁴⁵.

Друга частина — це обґрунтування тези про те, що «в капіталістичних країнах “історична освіта” є ідеологічне знаряддя буржуазії в її боротьбі проти трудящих, знаряддя пропаганди кривавої розправи з революційними робітниками»⁴⁶ і т.д. Недарма Г. Панкратова для ілюстрації викладу історії у «капіталістичних країнах» обирає систему історичної освіти у Польщі, Німеччині та Франції, основну увагу звертаючи саме на історичну науку у «фашистській» Німеччині. Водночас, справедливо акцентуючи на тому, що історію в німецьких школах було підмінено історією германської раси, а пропаганда антисемітизму стала складовою частиною історичної науки, Г. Панкратова подає заявлений висновок про її класову направленість: «У своїй войовничій антисемітській пропаганді фашизм намагається “науково” обґрунтувати свою розправу з робітничим класом і його революційними організаціями»⁴⁷.

Звісно, висновок доповіді Г. Панкратової був передбачуваним: «антинауковій, так званій історичній освіті в капіталістичних країнах ми протиставляємо справді наукову марксо-ленінську історичну освіту у нас»⁴⁸, що дисонувало як з викладом самої постанови про викладання історії в школі, так і з попереднім журнальним варіантом доповіді М. Кіллерога.

Розділ «Критика і бібліографія» містив роботи, що не були ані критичними, ані бібліографічними. Власне, в «актуальній» рецензії К. Гребенкіна «На поведі у класового ворога» (між іншим, надрукованої одночасно, із ледь помітними мовно-стилістичними правками, у журналі «Історик-марксист»⁴⁹) викривалась «втрата більшовицької пильності і пряме потурання класовому ворогу»⁵⁰ редакцією журналу «Архів Радянської України» під час публікації архівних документів та статей з питань теорії і практики архівної служби. Основний удар

був скерований проти членів редколегії журналу та його авторів — С. Семка, В. Веретеннікова, М. Свідзінського, Д. Похилевича, В. Барвінського, частина з яких вже була репресована. Цінність рецензії навіть за тих суспільно-політичних обставин була невисокою. Незважаючи на заклик автора піднести журнал на належну більшовицьку височінь, зробити його вихід систематичним та залучити до участі у ньому «кращих більшовиків-істориків і архівістів не тільки України, а й Москви і Ленінграда»⁵¹, після виходу у 1933 р. одного числа архівного часопису його друк не поновлювався.

Такий самий характер «навздогінної критики-викриття» мала стаття співробітника Інституту Близького Сходу ВУАМЛІН Якова Екельчика «Український націоналізм на службі у російських і західноєвропейських імперіалістів (про роботи Кримського)». Боротися із А. Кримським, що був повністю вже відсторонений від роботи у ВУАН, не було жодного сенсу, та й зверталась увага на праці вченого, що були опубліковані задовго до 1934 р. Проте в річищі тогочасної актуальної боротьби з українським націоналізмом та великодержавним шовінізмом особа А. Кримського була досить приваблива — прискіпливий рецензент відшукав в трудах сходовознавця ознаки обох ухилів, наполягаючи, що вони жодним чином не є антиподами⁵². Крім того, звинувачуючи А. Кримського, рецензент також пихато викривав комуністів «сходовознавчого фронту», що не дали відсіч цій «контрреволюційній пропаганді».

Завершуючи огляд, зазначу, що з восьми названих авторів журналу пощастило вижити лише двом — Г. Панкратовій та Є. Шабліовському, хоча перша пережила родинну трагедію, пов'язану із репресією її чоловіка, а другий пізніше зазнав арешту та багатолітнього ув'язнення і перебування на засланні. Інші — П. Постишев, М. Попов, Т. Скубицький, М. Кіллерог, К. Гребенкін, Я. Єкельчик та член редколегії М. Трегубенко — були розстріляні як «вороги народу» у 1937–1938 рр. По суті, «історичний фронт» перемолов своїх власних бійців.

Необхідно по можливості уникати звичних спрощених однозначно-негативних оцінок праць, що були тоді надруковані, й якими за традицією ще з 1990-х рр. пістрявлюють сучасні дослідження. Варто також позбуватись зверхнього ставлення до цих робіт як другорядних та таких, що не варті уваги. Ці роботи вже перейшли до категорії надбання української історіографії, тож логічно й оцінювати їх саме як пам'ятки історичної думки того часу. Подібний підхід буде найраціональнішим та найпродуктивнішим.

---

¹ «Наукові записки Інституту історії», два випуски яких побачили світ у 1943 та 1946 рр., були серійним виданням, а не періодичним.

² Див., приміром: *Бердичевський М.* Наукова сесія ВУАМЛІН'у // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 2. — С. 183.

³ Див. докладніше: *Білокін С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. II. — К., Львів, 2004. — С. 592–595.

Відкритим залишається питання про час вилучення з бібліотек цих чисел «Наукових записок ІМК» та регіон, в якому була проведена дана операція. Приміром, до ґрунтовної хроніки наукового життя «50 лет советской исторической науки» вміщено повідомлення від 15 липня 1934 р. про початок видання «Наукових записок ІМК» із посиланням саме на перше число журналу. Це дозволяє казати, що упорядники даний номер мали у своєму розпорядженні. (Див.: 50 лет советской исторической науки: Хроника научной жизни / Сост. А.И. Алаторцева, Г.Д. Алексеева. — М., 1971. — С. 190). Згадка про журнал у хроніці також дозволяє припустити, що ці номери були вилучені з українських бібліотек, натомість ті примірники, що потрапили до московських книгозбирань, спокійно там зберігались.

⁴ Хроніка. У ВУАМЛІН'і // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 119.

⁵ Див.: *Ломакин Арк.* О ленинском этапе в исторической науке и задачах большевистских историков // Историк-марксист. — 1934. — № 1. — С. 3–20; Историческую науку — на уровень великих задач (Итоги XVII съезда ВКП(б) и задачи большевистских историков) // Историк-марксист. — 1934. — № 2. — С. 3–10.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1249, оп. 1, спр. 309, арк. 151.

⁷ Див.: Наукова хроніка. Про роботу інститутів ВУАМЛІН'у за II квартал 1934 р. II. В інституті Історії // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 2. — С. 164.

⁸ У згаданій вже хроніці «50 лет советской исторической науки» позначено початок виходу саме російськомовної версії журналу (із посиланням на перше число часопису), натомість про україномовну версію, щ вийшла трьома місяцями раніше, не згадано. Див.: 50 лет советской исторической науки: Хроника научной жизни. — С. 191.

⁹ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6440, арк. 100.

¹⁰ За надані дані щиро дякую харківському історіографу, к.і.н. Володимирі Маслійчуку. Варте уваги і його спостереження про те, що «в Харкові така періодика збереглася добре». (Повідомлено 9 жовтня 2012 р.).

¹¹ *Сарбей В.Г.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 1969. — С. 378.

¹² *Комаренко Н.В.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів // Українська радянська енциклопедія. — Вид. 2-е. — Т. 2. — К., 1974.

¹³ Див.: *Якубова Л.Д.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 651.

¹⁴ Див.: *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). — К., 1973. — С. 68–69.

¹⁵ Порівн.: «1934 рік був позначений ще однією подією у житті інституту — вийшов журнал «Історик-більшовик», орган Інституту історії ВУАМЛІН. Проте глибоких наукових статей єдиний номер цього журналу не опублікував». Цит. за: *Удод О.А.* Кость Гуслистий — історик України. — К., 1998. — С. 30.

¹⁶ Див.: *Наберухін А.І.* Один з псевдотроцькістів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1–2. — С. 346; *Його ж.* Михайло Маркович Кіллерог // Зневажена Клію. — К., 2005. — С. 226.

¹⁷ Див., приміром: Українська революція і державність, 1917–1920 рр.: Науково-бібліографічне видання. — К., 2001.

¹⁸ Див.: Гребенкін Костянтин Федорович // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 520; Скубицький Трохим Тимофійович // Там само. —

С. 643; *Наберухін А.І.* Михайло Маркович Кіллерог // Зневажена Клію. — К., 2005. — С. 217.

¹⁹ Порівн.: Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. — К., 1975. — С. 182, 259; та Шевченкознавство в Київському національному університеті (1860–2003). — К., 2004 (Розділ: Шевченкознавство у Київському університеті (1931–1940). Див.: http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Моног/P31_40.htm, останнє відвідування 30.10.2012).

²⁰ Див. ЦДАВО України, ф. 1249, оп. 2, спр. 26, арк. 12.

²¹ Порівн.: Виступ тов. П.П. Постишева на сесії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) 5 червня 1934 року // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 5–6 та *Постишев П.П.* Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 року // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 1–2; *Понов М.М.* Невпинно працювати над собою. Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 р. // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 7–10 та *Понов М.М.* Невпинно працювати над собою (Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 року) // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 4–7.

²² Див.: *Скубицький Т.Т., Редін М.Є., Шерман Г.М.* Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів. — К., 1934. — 64 с.

²³ *Скубицький Т.* Проти фашистської теорії «самостійності» і «соборності» України // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 51.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 71.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 53.

²⁸ Там само. — С. 52.

²⁹ Можна припустити, що Т. Скубицький не був знайомий із роботами більшості із перерахованих ним дослідників, просто згадані ним імена були в той час «на слуху», тож Т. Скубицький їх і називає. Про це опосередковано свідчать помилки у написанні прізвищ істориків, їх ініціалів, а також відмінювання ним за правилами відмінювання чоловічих прізвищ прізвища Феодосії Мондок (тобто Т. Скубицький не знав, що Мондок — жінка).

³⁰ Там само. — С. 55.

³¹ Там само. — С. 69.

³² *Шаблювський Є.* Шевченко і Чернишевський // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 76.

³³ Там само. — С. 76.

³⁴ Там само. — С. 103.

³⁵ Там само. — С. 83.

³⁶ *Панкратова Г.* Міжнародний конгрес історичних наук у Варшаві // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 119.

³⁷ Там само. — С. 118.

³⁸ Там само. — С. 132.

³⁹ Там само. — С. 129.

⁴⁰ Там само. — С. 132.

⁴¹ *Кіллерог М.* Чергові завдання викладання історії // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 138.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 139.

⁴⁴ Там само. — С. 137.

⁴⁵ Про викладання історії в СРСР і в капіталістичних країнах: Реферат доповіді тов. Г.М. Панкратової // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 143.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 144.

⁴⁸ Там само. — С. 145.

⁴⁹ Порівн.: *Гребенкін К.* На поведі у класового врага: Рец. на кн.: Архів Радянської України, 1932–1934 // Історик-марксист. — 1934. — Т. 3 (37). — С. 105–107 та *Гребенкін К.* На поведі у класового ворога // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 147–149.

⁵⁰ *Гребенкін К.* На поведі у класового ворога // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 147.

⁵¹ Там само. — С. 149.

⁵² *Екельчик Я.* Український націоналізм на службі у російських і західноєвропейських імперіалістів (про роботи Кримського) // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 149.